

Людмила Гнатенко,
ст. наук. співробітник НБУВ, канд. філол. наук
Тетяна Добрянська,
аспірантка НБУВ

**НОВИЙ ЗАВІТ У ПЕРЕКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ
В. НЕГАЛЕВСЬКОГО 1581 РОКУ:
ОПИС КОДЕКСУ
ТА КОДИКОЛОГО-ОРФОГРАФІЧНА РОЗВІДКА**

Уперше рукопису Нового Завіту в перекладі українською мовою В. Негалецького 1581 р. присвячено, як кодексу, окреме кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Подано розширений археографічний опис та основні елементи графіко-орфографічної системи пам'ятки.

Ключові слова: В. Негалецький, Новий Завіт, кодекс, кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження, ділова писемність, узус, орфограма.

У 1581 році Валентином Негалецьким на Волині було здійснено переклад текстів Нового Завіту староукраїнською мовою з польського соцініанського перекладу Мартина Чеховича (виданий у м. Ракові в 1577 р.). Це найраніший, із відомих, перекладів Нового Завіту з польської на староукраїнську мову. В. Негалецький був добре освіченою й знаючою в той час людиною, походив із шляхетного волинського роду [17, с. 488].

Із середини XVI ст. в книгописних скрипторіях Волині починає активно відбуватися впровадження в богослужбову книгу живої народної мови, кодекси перекладаються староукраїнською книжною та народною мовами. Сміливі починання майстрів Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. [19] стали поштовхом для послідовників¹. Так, В. Негалецький у передмові «До ласкавого чителника», арк. 1, вказав, що переклад Нового Завіту ним було зроблено «за намовою и

¹ Порівняльний аналіз лексичних особливостей Євангелій Пересопницького та Негалецького проводилося свого часу І. П. Чепігою [27; 29].

напоминачем многих ученых», бо люди «языка словенского (тобто церковнослов'янського. – *Я. Запаско*) не розуміють» [12, с. 94].

Чорновий (робочий) рукопис перекладу до нашого часу не дійшов, на відміну від Крехівського апостола 60–70-х рр. XVI ст.² (переклад якого було здійснено на основі польського протестанського видання т. зв. Радзивиллівської Біблії 1563 р., вірогідно, також на Волині³). Зберігся оригінал чистового перепису тексту Нового Завіту, виконаний самим перекладачем на Волині в селі Хорошеві, біля м. Острогу (тепер – Білогірський район Хмельницької області), робота над яким була завершена 20 липня 1581 р. Зараз кодекс зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під шифром: ф. 307 (Золот.-Мих.), № 421 п [20, с. 135].

Кодекс у 2° (305 x 205), складений із 12 зошитів, які містять в сумі 261 паперовий аркуш (чисті арк. 87 зв. та 145 зв., з пізнішим записом). Оправлений він був на початку 80-х рр. XVI ст. (315 x 210 x 40), а в XVIII ст. перешивався книжний блок: дошки обтягнуті шкірою темно-коричневого кольору з ролевим тисненням простого орнаменту, на верхній кришці – маленький середник рослинного орнаменту. До нашого часу кодекс зберігся майже повністю (втрачено два аркуша після арк. 4 та один аркуш після арк. 111), але в тяжкому фізичному стані: значно пошкоджений вологою, внаслідок чого тексти вицвіли в першій його половині та в кінці, важко читаються; поля аркушів на початку та в кінці рукопису ветхі, покручені й розірвані, на початку рукопису аркуші частково підклеєні; деякі аркуші випадають з блока книги; кришки оправи тріснули по довжині на дві частини й тримаються разом лише за рахунок покриття, корінець розірваний і в дірках, від застібок збереглися тільки замки, на нижній кришці наявні від металевих накладок сліди та отвори.

На папері кодексу наявні філіграні, які підтверджують дату його написання: герб «Еліта», арк. 2, 3, 82–111 [13, № 137 (1578–1583 рр.); 31, № 1522 (1581–1582 рр.)]; герб «Габданк», арк. 4–81 [31, № 1040 (1589 р.)]; підкова, арк. 112–160, 197–261 [13, № 18 (1581 р.)]; хрест з літерою «W»⁴, арк. 161–196 [30, № 5603 (1575 р.)].

² Апостол написано не раніше 1563 р. та не пізніше інтралігаторського відтиску на оправі 1581 р.

³ Крехівський апостол зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України [14, с. 76–78, № 72].

⁴ Рисунок філіграні подано в роботі О. Назаревського [16, с. 16].

Текст перекладу розміщено у текстовому полі 250–265 x 140–150 у 34–38 рядках на сторінці; на верхньому полі – колонтигули, на бічних полях – покажчики читань.

Складається пам'ятка з передмови «До ласкавого чите^нника» (1–3 зв.), Євангелія чотирьох євангелістів (4–111 зв.), Діянь (112–145) та Послань св. апостолів (146–245 зв.) і Апокаліпсиса (246–261 зв.). Текст поділено на глави, які названо «капітулами», на зачала та вірші.

У кодексі переважно наявні різночасові кодикологічні записи, які стосуються його історії, зроблені українським скорописом темно-коричневим чорнилом, яке з часом вицвіло.

В. Негалевським зроблено записи, які містять вихідні дані щодо часу й місця створення кодексу, роботу над яким ним було розпочато з перекладу Євангелія від Івана. Так, 30 травня 1581 р. В. Негалевський у кінці цього Євангелія, на арк. 111 зв., дрібними літерами вказав час завершення роботи над ним: «року аѣїа мѣца маа тридцатого дїа написанъ». Далі перекладачем уписано молитовне звернення до Бога: «Богу несмерте^нному; Богу мешкаючому в све^тле неприступномъ; Богу невидомому самому мудрому, самому доброму, Богу А ѱ^тд пана а збавителя нашего Ездса Х^са сына Бо^жего буде^т честь и хвала на веки вековъ. Аме^н». Таке ж звернення, з декількома графіко-орфографічними відмінностями, ним було зроблено і в червні–липні 1581 р. (до 20 липня, часу написання передмови) в кінці кодекса на арк. 261 зв. Передмова «До ласкавого чите^нника» була вписана В. Негалевським 20 липня 1581 р., після того, як робота над самим кодексом уже була завершена. У кінці передмови, на арк. 3 зв., він записав: «З Хорошова два^тцатого дїа июла року ѱ нароже^нна Ездса Х^са Сына Бо^жего тисеча па^тсотъ ѱсмыъ десатъ первого», а нижче, на правій половині аркуша, вказав: «Всего блг^тослове^нства божого дѣхо^нного черезъ Ис^са Х^са Сына Бо^жего ве^нне зычи^т. Вале^нты^н Некгалевски^н. вла^ст^нна рѣка».

У рукопису є й інші кодикологічні записи. Так, у кінці XVI ст. пресвітером Леонтієм, імовірно, власником рукопису, записано в кінці Першого Соборного послання св. апостола Петра до коринф'ян на арк. 152 зв.: «Лео^нте^н недо^сто^нны^н пре^звѣте^н». Трохи пізніше було зроблено в кінці Євангелія від Марка на арк. 55 зв. поминальний чи вкладний (?) запис: «за ра^б бжи^н Лео^нти^н Сидорови^н». У кінці цього століття занотовано на звороті верхньої кришки оправи польським та повторено українським скорописом: «Жикгимо^н трети^н бо^жю мл^чтию коро^н по^нски^н велики^н кна^з лито^вски^н». У 1610 р. зроблено власницький запис козаком Гаврилом Крутневичем, арк. 145 зв.: «Гаврие^н Кру^невичь, козакъ

запоро^жки^н мешкаючо^н в Каневѣ в року аѣї, писа^н». Цього часу писано на арк. 35 польським скорописом: «Panie Boze wszechmogacy iz troica iedinemu», та українським: «Помилу^н миа Бо^же по велице^н милос^ти твоє^н»; нижче, іншим почерком: «Милостивы^н Бо^же буди на миа грѣшны^н бы^т ласку^н и милос^ти^н». До цього часу належить і власницький запис попа Сапонова, арк. 261 зв.: «Попова книга, мо^лю я то що попова Сапонова книга», та вписаний на форзаці верхньої кришки оправи витяг із Книги пророка Єремії XXXI, 31–33, поч.: «Ѡто дни приду^т мови^т па^н, в которы^х д^чино». У XVII ст., вгорі форзаца верхньої кришки оправи, відмічено: «З митрополитомъ киевскимъ прише^нши пере^д мене Іан[а] по^нстаро^того ки[евского]. На зворотах кришок оправи та на арк. 261 наявні різночасові проби пера останньої чверті XVI–XVIII ст.

Переклад В. Негалевського українською мовою Нового Завіту був виявлений у 1881 р. у Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі й уведений до наукового обігу [8, с. 282]. У кодексі збереглися шифри, штамп і наклейка монастирської бібліотеки: «Отд. 2. гл. 1. № 2568-2», «б», «№ 1636», на арк. 111 зв. наклейка: «XVI в. (1581) Новый Завѣтъ, въ переводе на южно-русский языкъ Валентина Негалевскаго. Кіево-Михайлов. Монастирь». До початку 1930 р. кодекс знаходився в приміщенні монастиря, на базі фондів якого було створено в 1919 р. Михайлівську філію Всеукраїнської бібліотеки України (ВБУ), потім, у складі монастирського зібрання, був переданий на постійне зберігання до відділу рукописів ВБУ.

З часу відкриття пам'ятка археографічно та кодикологічно розглядалася й вивчалася вченими, публікувалися записи та уривки текстів. У 80–90-х рр. XIX до неї зверталися: О. Левицький [15, с. 200–202]; П. Житецкий [8, с. 282–283; 9, с. 166]; М. Петров [5, с. 107–108; 20, с. 135]; П. Владіміров [2, с. 40; 3, с. 107, 128]; К. Харлампович [26, с. 176]; І. Каманін [18, с. 12, 13]. У першій чверті XX ст. – Ю. Тиховський [24, с. 145 (помилково вказано 1571 р.)]; О. Соболевський [21, с. 90]; Ф. Тітов [23, с. 100]; О. Назаревський [16]; М. Возняк [4, с. 17]. Тривалий час пам'ятка, як окремий кодекс, не вивчалася. Інтерес до праці В. Негалевського поживався тільки з 90-х рр. XX ст. – М. Боянівська [1, с. 5]; Я. Запаско [12, с. 94]; І. Чепіга [27; 28; 29] та ін. Мовний матеріал кодексу використовується в історичних мовознавчих студіях, зокрема в академічних [10; 11, с. 25, 311 та ін.]. Проте ще й до сьогодні немає монографічного дослідження й публікації пам'ятки (Текст до видання вже підготовлений у відділі історії української мови Інституту української мови НАН України).

Тільки в 1911 р. О. Назаревським, в окремій студії, було подано більш розширений опис кодексу, розглянуто історіографію питання й проведено спеціальне дослідження перекладу Нового Завіту В. Негалевським та мови тексту Євангелія; автор побіжно торкнувся й деяких його графіко-орфографічних питань [16].

Повний археографічний опис кодексу був підготовлений і опублікований нами в 2010 р. [22, с. 285–288, № 162], а також проведено його кодиколого-палеографічний та графіко-орфографічний аналіз.

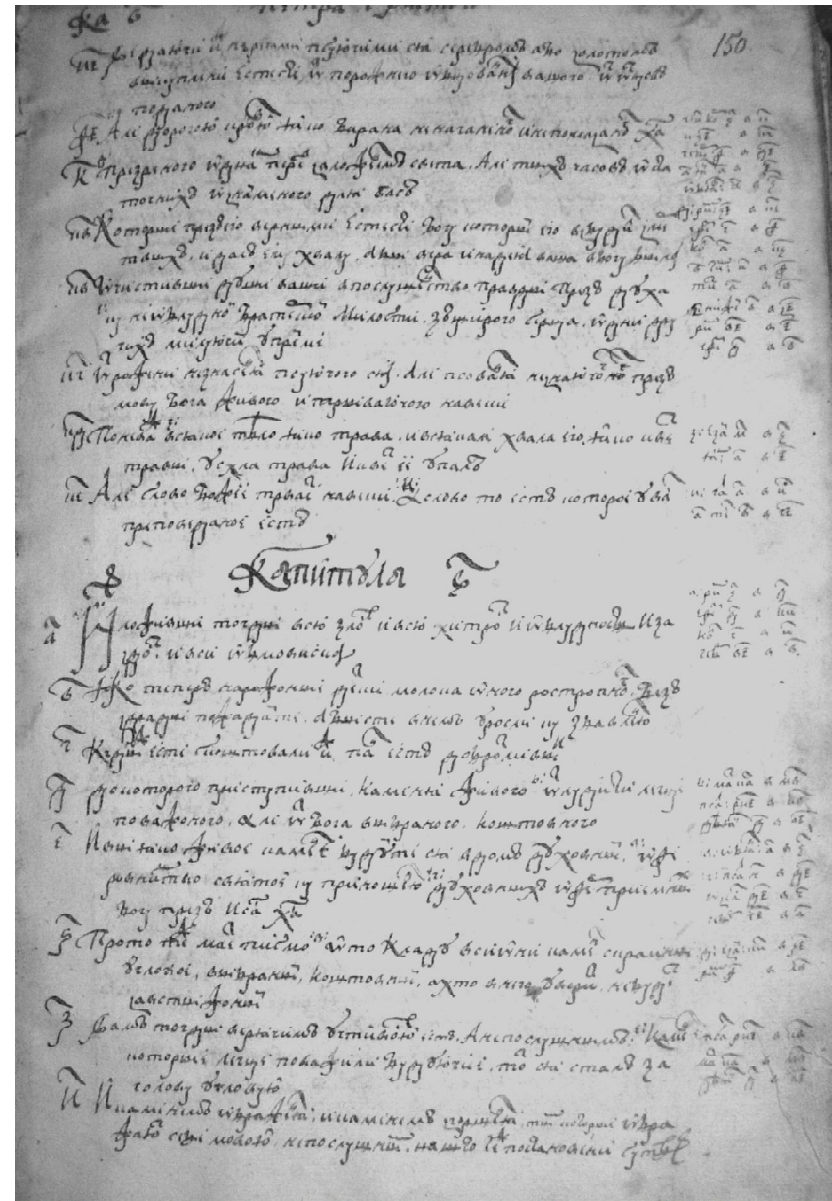
Текст кодексу писаний В. Негалевським українським скорописом темно-коричневим чорнилом, заголовки статей, виписані великими літерами, та великі ініціали обведено суриком. Перекладачем було проведено й редакторську правку тексту.

Як показало проведене дослідження, тексти Нового Завіту писані за правописом українського ділового письменства другої половини – кінця XVI ст. Перекладачем, у своїй роботі, було використано писемну практику волинських скрипторіїв.

Далі розглянемо основні узусні орфограми, використані перекладачем у контексті тогочасного правописного узусу ділового письменства, зосередивши основну увагу на системі голосних, беручи за основу проведене нами, свого часу, порівняльно-історичне та статистичне дослідження староукраїнського ділового письменства [6] за оригіналами, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України та за фотокопіями з видань І. Каманіна, М. Пещак, В. Русанівського [18; 7; 25] та ін. Проведена робота дала можливість, зокрема, виявити певні тенденції розвитку ділової орфографічної системи останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. в передачі голосних звуків, які ґрунтувалися на давньоукраїнській орфографічній традиції, зокрема те, що з другої половини XVI ст. правопис активних пам'яток більш-менш унормується, сполучаючи в собі як традиційні, так і новітні елементи.

При дослідженні текстів Нового Завіту в перекладі В. Негалевського нами були встановлені загальні правописні особливості й окремі орфограми:

Звук **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц** традиційно передається буквою **А**: *абы* 119, *амє*^т 103, *трава* 15, *мужа* 91, *слышали* 32, *щє*^т *ливые* 5, *служебница* 32, *в сердца* 119. У позиції після м'яких приголосних В. Негалевським використовується нове орфографічне правило – писати букву **я** на місці традиційної **А**: *для* 11, *принцали* 119, *мовачи* 81, *всакого* 229, яке в українських скрипторіях в останній чверті XVI ст. починає сприйматися вже як норма, остаточно

Арк. 150

закріплюючись до кінця століття. Проте, перекладачем ще значно використовуються й написання з буквою **А**, яка в ділових пам'ятках узусно писалася після м'яких приголосних буква **А** тільки до кінця XV ст.: *хота чи* 3, *мова чого* 13, *взаты*^н 119; наявні й паралельні написання: *ся* – *са* 3, 185, *мовачи* – *мовачи* 32. Йотація звука **А** Негалевським послідовно позначається на початку слів та після голосних за давньоукраїнською традицією буквою **я**: *языка* 3, *я* 91, *я*^к 235, *христианину* 3, *праваа б*, *таа* 30, проте поширені у позиції після голосних й написання з **А**: *такаа* 3, *приступиаши* 9, *будбчаа* 96, та паралельні написання: *котораа* *котораа* 185. Вживання Негалевським букви **я** в цій позиції відбиває процес унормування орфографії ділової писемності, який у цей час відбувався в українських скрипторіях. У діловій писемності буква **я** після голосних вживалася послідовно тільки до останньої чверті XIV ст., а під дією другого південнослов'янського впливу до кінця XVI ст. використовувалася в цій позиції і буква **А**, і тільки під кінець XVI ст. закріплюються написання з **я**. Проте В. Негалевським у передачі звука **А** та його йотації ще чітко не витримуються орфографічні інновації,

У передачі звука **Е** та його йотації перекладач використовує орфографічне правило, яке набуло в діловій писемності узусного закріплення в середині XVI ст. – передавати звук **Е** буквою **е** після приголосних: *греческихъ* 3, *надетє* 48, *верѣ* 235; йотований **Е** на початку слів та після голосних: *есмо* 3, *ес'тєствє* 161, *ѣченє* 27, *наследующие* 48, *поведає* 96, *которыє* 185. (з *Єрузалє*^н 125, з *кролевско*^н 125, *ты*^н 222). В актах буква **е** стала вживатися після приголосних на місці **Є** вузької, поступово замінюючи її з початку XVI ст. У позиціях на початку слів та після голосних **е** пишеться на місці **Є** широкої. Ця заміна починає широко викопистовуватися з другої чверті XVI ст. До кінця XVI ст. **Є** широка майже виходить з ужитку, проте, в текстах Негалевського вона трапляється доволі часто у позиціях на початку слів та після голосних, більше використовуючись саме в кінці рядків: *Єхаль* 137, *Єсть* 224 зв., *заражонь*^н 5, *небє*^н *но*^н 5, *первши*^н 154, *розделєны*^н 185.

Середньопередній звук **И** передається у Новому Завіті буквами **Ы** та **И** між приголосними та після приголосних у кінці слів, які було прийнято за давньоукраїнською традицією писати за етимологією, хоча трапляються написання й проти етимології (переважно після глухих та шиплячих): *выслухани* 7, *которыє* 9, *слышали* 48, *приходи*^н 39. Після глухих **Г**, **К**, **Х**, як і в правописі ділових пам'яток, використовуються написання з **И**, які замінили з другої половини XV ст. давньоукраїнські

написання з **Ы**: *другие* 39, *рѣки* 9, *навеки* 48, *хитро*^н 150, *архиппови* 222. Після шиплячих та **Ц** також пишеться буква **И**: *межи* 96, *бежавши* 125, *мешкаючи* 112, *правци* 96, проте, в орфографії Нового Завіту, спорадично фіксується й буква **Ы**: *оказанымъ чыномъ* 161, *по правици боже*^н 119, вживання якої в цих позиціях помітно поширювалося в актових джерелах з останньої чверті ХХІ ст.

Звук **І** на початку слів передається буквою **И** (у власних назвах незалежно від їхнього походження – іншомовного чи слов'янського): *израе'скихъ* 11, *и'шихъ* 1, *идите* 23, *имени* 129. У власних назвах іншомовного походження у цій позиції вживається, часто й паралельно, і буква **е**: *израе'скихъ* 11, *мовиль езу*^н 15, *ездсови* 32, *ерѣзалеми* 48 – до *Єрѣзалеми* 137, *езусе* – *Исуса* 179. В актах цього періоду на початку власних назв іншомовного походження поширеним було вживання букви **І**, проте ця орфограма Негалевським не використана. Перед голосними та **Й** за давньоукраїнською традицією актової писемності пишеться **И**: *приемне* 185, *при'ми* 235. В актах такі написання були узусно поширені тільки до останньої чверті XIV ст., а початку XV ст. і до середини цього століття писарі відійшли від традиції і за середньоболгарською нормою в цих позиціях стали вживати букву **І**, і тільки з середини XV ст. спостерігається повернення до традиції й закріплення цієї орфограми в діловому письменстві XVI ст., що й відбито у тексті перекладу Нового Завіту Негалевським. У позиції між приголосними уживається **И**: *выходили* 48, *терпите* 244. Спорадично, як і в актах цього періоду, вживається за етимологією **Ѣ**: *в томъ мѣсте* 11, *три мѣсци* 1, в *тѣлє* 185, перевага надається вживанню у цій позиції **е**: *была вечерная година* 48, *на веки* 48, *респоведалъ имъ* 125, *по всимъ свѣте* 161, *вера* 161, *навеки вековъ* 261 зв. Йотація звука **І** передається через **И** зі спіритусом, проставленим, при скорописному написанні, як крапка: *до ихъ* 103, 136 зв., *правъ свойхъ* 3, *взялъ шаты свой* 103, *служу духомъ моймъ* 161, і пишеться переважно в рядку, лише зрідка – над рядком: *а другие сонны*^н 39. Рідше йотація цього звука позначається через **є**, іноді і через **Є**: *на добрудю землю су*^н *посеканыє* 39, *видели есмо хвалу еє* 88, *Єхаль* 137.

У передачі звука **О** В. Негалевським використано орфографічний узус ділового письменства, який уже був закріплений до часу перекладу. На початку слів унормовано вживається **Ѡ**: *одень* 3, *огледаю* 106, *образъ* 254, в інших позиціях в слові – буква **о** маленька: *товаришомъ* 12, *вечного* 127, *своему* 25. Послідовно використана **Ѡ** в лігатурі **ѠТ**: *Ѡвели* 33 зв., *Ѡшоль* 38 зв., *Ѡповеди* 81.

Перекладачем послідовно передається звук **У** буквою **Ѡ** тільки на початку слова: *Ѡчни* єго 48, *Ѡчинили* 137, *Ѡшли* 244, що набуло узусного закріплення в актах до середини XVI ст. Ця орфограма почала поширюватися з другої чверті цього століття, а до цього переважно писали сполуку **ОУ**. Після голосних у XV – першій половині XVI ст. пишеться **ОУ**, хоча іноді зустрічається й **Ѡ**, а з середини XVI ст. також відбувається заміна в цій позиції **ОУ** на **Ѡ**, що також використано в досліджуваному кодексі: *надчѠти* 3, *надчѠючи* 129, *подѠкали* 32. Після приголосних В. Негалевський уживає, як і в актах, букви **У** та **Ѡ**, більше використовуючи букву **У**: *слугѠ* 24 зв., *божѠю* 173, *седѠчому* 192, *идѠчи* 88, *пшеницѠ* 15, *водѠ* 91, і, часто, – чергуючи їх в одному слові: *судѠ* 5 зв., *дѠшу* 11 зв. Поширені й паралельні написання: *будѠ* 51 зв. – *будѠчи* 217, *розумѠемѠ* – *розѠмена* 217. В актовій писемності останньої чверті XIV ст. послідовно використовується вживання букви **У**, потім писці стали залучати й сполуку **ОУ**, вживання якої збільшується в першій половині XVI ст., а з середини цього століття вона виходить з ужитку. З початку XV ст. в цій позиції починає використовуватися й буква **Ѡ**. Її вживання набуває панівного становища з середини XV ст. і продовжується до середини XVI ст., проте в другій половині цього століття писарі знову повертаються до традиційних написань з **У**, але **Ѡ** також поширена, що й відбито в тексті Нового Завіту в перекладі В. Негалевського. Йотація звука **У** передається, як і було прийнято в актах цього періоду, тільки через **Ю**: *юдѠ* 63, *дорогѠю* 3, *рѠкою* 222, *людѠ* 38.

Йот передається парком, як і в діловій писемності цього часу: *слухѠте* 17, *поѠди* 43, *приѠмуєти* 244, *каждѠ деѠ* 32, *котѠрыѠ ѠстаѠ* 129, *закѠѠ єсть дѠховныѠ* 168. Проте, переважно в кінці рядків Негалевським виписується з винесенням над рядок буква **И** лежача на боці, наявні й паралельні написання: *вѠчьѠ* / 110, *людѠ* / 150 зв., *котѠрыѠ* – *котѠрыѠ* 8.

Особливістю орфографії В. Негалевського є проставлення в кінці слів буквеного знаку **Ѣ**, незалежно від твердої чи м'якої вимови попереднього приголосного: *домѢ* 8 зв., *вѠчѠрьѢ* 34 зв., *страхѢ* 64, *єстьѢ* 7, *звѠрхнѠстьѢ* 9 зв., *брѠльѢ* прощѢ 63, *пѠѠнѢ* 255 зв. Лише зрідка пишеться **Ѣ**: *нѠправѠстьѢ* 15 зв., *брѠдкѠстьѢ* 50 зв., *тѠпѠрьѢ* 103. Наявні й поодинокі вживання **Ѣ** замість **Ѣ**: *члѢкъ* 9, *пѠтрѢ* 44, *свѠтьѢ* 105 зв.

З приголосних звуків, наприклад, **Г** (лат. **g**) передається сполукою **КГ**: *фѠкѠгу* 48, *кѠгруѠту* 63 зв., *кѠвалѠвного* 112.

Також, як і в діловому письменстві, скорочене написання слів відбувається з винесенням приголосних (усіх букв) та складів над рядок, причому титлою переважно покриваються, наприклад, такі букви як **В**,

Н, **С**, **Ш**, спорадично і **Л**: *ѠсышѠѠши* 144 зв., *напоминаѠѠ* 244, *пѠѠнѢ* 255 зв., *прогѠланѠѠ* 8, *вѠзѠѠ* 140 зв. – *ѠказаѠ* 4 зв.; *перѠ.* 211, *тогѠдыѠ* 109, *божѠѠ* 222, *ѠдѠ* жѠли 198, *брѠѠѠ* 118, *богаѠѠтѠва* 173 зв; *годиѠѠ* 91, *щѠѠѠливѠѠ* 256, *вѠпровѠдиѠѠ* 171 зв., *слухѠѠѠ* 14 зв.

З діакритичних знаків В. Негалевським використовується спірітус та, на позначення наголосу, оксія. Переважно на їх місці він, для швидкості письма, проставляє крапку, яка в тексті наявна над голосними буквами в будь-якій позиції в слові, переважно на початку слів та після голосних над йотованими голосними. Часто крапка стоїть над кожною голосною буквою в слові.

Отже, переклад українською мовою тексту Нового Завіту було здійснено на Волині Валентином Негалевським у 1581 р. для потреби української громади. Перекладачем особисто було зроблено чистовий перепис із чорновика перекладу. Кодекс писаний українським скорописом, із використанням узусних орфограм, які використовувалися в українському діловому письменстві, на відміну від релігійних кодексів, писаних уставом і півуставом орфографічним узусом, який використовувався в конфесійному письменстві.

Список використаних джерел

1. *Боянівська М.* Переписувачі книжок як культурні діячі України. XV – перша половина XVII ст. – Львів: Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича, 1994. – 43 с.
2. *Владимиров П.В.* Доктор Франциск Скорына, его переводы, печатные издания и язык. – СПб., 1888. – XXVI, 351 с.
3. *Владимиров П.В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 101–139.
4. *Возняк М.* Історія української літератури: У 3-х т. – Львів, 1921. – Т. 2, ч. 1: Віки XVI–XVIII. – 416 с., 46 іл.
5. *Вольный.* Исторические судьбы Юго-западного края / Сост. Н.И. Петров. Изд. П.Н. Батюшковым. – СПб., 1888. – 126 с, 16 с., 288 с.
6. *Гнатенко Л.А.* Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першій чверті XVII ст. // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть. Збірник присвячений 90-річчю академіка Б.О. Рибаківа. – К.: Київський інститут «Слов'янський університет», 1999. – Вип. 3. – С. 153–161.
7. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показники М.М. Пешак. – К., 1974. – 256 с.
8. *Житецкий П.* Старинные воззрения русских людей на русский язык // Киевская старина. – К., 1882. – Т. 4, ноябрь. – С. 277–291.

9. *Житецкий П.И.* Очерк литературной истории молорусского наречия в XVII в. // Киевская старина. – К., 1888. – Т. 20, январь–март. – С. 162–179.
10. *Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г.* Історія української мови: Фонетика. – К.: Наукова думка, 1979. – 367 с.
11. *Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І.* Історична граматика української мови. – К.: Вища школа, 1980. – 320 с.
12. *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – 480 с.: іл. – (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).
13. *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651). – К., 1923. – 144 с.
14. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / Уклад.: М. М. Кольбух, Т. М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан та ін.; Передм. М. М. Кольбух; Уклад. наук.-довід. апарату: М. М. Кольбух, Я. П. Сенік. – Львів, 2007. – XLVI, 522 с., 24 кол. іл.
15. *Левицкий О.* Социнианство в Польше и Югозападной Руси // Киевская старина. – К., 1882, – Т. 2, май. – С. 191–224.
16. *Назаревский А. А.* Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. – К., 1911. – 136 с.
17. *Новицкий И. П.* Указатель к изданиям Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1913. – Т. 1. – 832 с.
18. Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / Состав., вступит. статья И. Каманина. – К., 1899. – Вып. 1. – 19 с., 81 табл., 27 с.
19. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Вступне слово О. С. Онищенко. Дослідження І. П. Чепіги, Л. А. Гнатенко, Л. А. Дубровіної. – К., 2001. – 703 с. : 24 вкл. (48 іл.).
20. *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1896. – Вып. 2: Собрания рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви. – 294 с.
21. Славяно-русская палеография / Лекции А. И. Соболевского. – 2-е изд. – СПб., 1908. – 220 с., 20 табл.
22. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом / Уклад. О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко; редкол. : Л. А. Дубровіна (голова) та ін. К., 2010. 791 с.: іл.
23. *Титов Ф.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания // Искусство и печатное дело. – К., 1910. – № 6–7; *Он же.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. 1: Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рисунками). – К., 1911. – 48 с., 74 рис. (Отт. из журнала «Искусство и печатное д'бло» за 1910 г.).
24. *Тиховский Ю.* Новые данные о западно-русских переводах священного

писания XVI века. Доклад // Известия XIV Археологического съезда в городе Чернігове. – 1–15 августа 1908 г. – № 8. – С. 144–145.

25. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. – К., 1965. – 163 с.

26. *Харламович К.* Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII в. – Казань, 1898. – XIII, 524, LXII с.

27. *Чепіга І. П.* Перекладні конфесійні пам'ятки XVI ст. – джерело вивчення історії української лексики // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1994. – Вип. 2. – С. 3–7.

28. *Чепіга І. П.* Негалевського Євангеліє // Українська Літературна Енциклопедія : в 5 т. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – Т. 3. – С. 474.

29. *Чепіга І. П.* Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (На матеріалах перекладів Євангелія) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229: Праці Філологічної секції. – С. 276–288.

30. *Briquet C. M.* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.– Leipzig, 1923.

31. *Laucevicius E.* Popierius Lituvoje XV–XVIII a. Atlasas. – Vilnius, 1967. – 577 S.